

Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

The Journal of Near East University Faculty of Theology

ISSN: 2148-6026 | e-ISSN: 2687-4121
Aralık / December | 2023/9/2

GEÇMİŞTEN BUGÜNE NAHİV İLMİNDE KADIN ALİMLERİN İZLERİ

Traces of Women Scholars in the Science of Nahw

SEMİRA KARUKO

Yrd. Doç. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı Anabilim
Dalı, Lefkoşa, KKTC

Assist Prof., Near East University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language
and Rhetoric, Nicosia, KKTC

semira.karuko@neu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-3850-3717

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 26.09.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 19.12.2023

Yayın Tarihi | Published: 25.12.2023

Atıf | Cite as

Karuko, Semira. "Geçmişten Bugüne Nahiv İlmінде Kadın Alimlerin İzleri". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 308-321. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2023.9.2.11>

Karuko, Semira. "Traces of Female Scholars in Nahw Science from Past to Present". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 9/2 (December 2023), 308-321. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2023.9.2.11>

İntihal | Plagiarism

Bu makalenin ön incelemesi alan editörü, içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

The preliminary review of this article was reviewed by the field editor and the content review was reviewed by two external reviewers using the double-blind peer-review model. It was confirmed that it did not contain plagiarism by scanning for similarity.

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar, dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir.

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Geçmişten Bugüne Nahiv İlminde Kadın Alimlerin İzleri

Öz

İslam'ın doğuşuyla birlikte Hz. Muhammed'in teşviki ile ve rehberliği eşliğinde Müslüman kadınlar, Kuran'ı öğrenmek, öğretmek ve yaymak adına gayet mühim rol oynamışlardır. Tarihi süreç içinde de İslamî ilimlerin çeşitli alanlarında büyük bir konuma sahip olmuşlardır. Kur'an tefsiri, hadis çalışmaları, fıkıh (İslam hukuku) ve akaid (İslam inançları) gibi İslam bilimlerinin temel alanlarında varlıklarını hissettirmişlerdir. Öyle ki bazı Müslüman kadın alimler, telif ettikleri eserler, risaleler ve yorumlarıyla bu alanlara önemli katkılar sunmuşlardır. Bunların arasında, hiç şüphesiz Hz. Aişe, Hz. Ümmü Seleme, Hz. Nefise gibi isimlerin özel yeri vardır. Bunlar, İslam kültür ve mirası alanında kurucu figürlerdir. Kadın alimler, İslam dünyasında eğitim ve öğretimde de önemli bir rol oynamışlardır. Çeşitli alanlarda dersler vermiş, öğrencilere rehberlik etmiş ve genç nesillerin İslam ilimlerini öğrenmelerine katkıda bulunmuşlardır. Dil, nahiv ilminin ortaya çıkmasından önce Araplar için oldukça yalın bir özelliğe sahipti ve dilden dile adeta çiçekten gelen güzel kokular gibi yayılırdı. Ancak İslam coğrafyasının genişlemesi ve farklı kültürlerle etkileşime geçilmesi Arap dilini yanlış kullanımlara maruz bırakmış ve toplumda lahn örnekleri görülmeye başlamıştır. Bu sebeple Arapların kendi dilini koruyacak bir ilim geliştirme ihtiyacı doğmuştur. Böylece nahiv ilmi, Kur'an dili olan Arapçayı korumak için ortaya konmuş ve geliştirilmiştir. Bir ilmi disiplin olarak nahiv (sentaks), geriye kalan İslami ilimlerin yanı sıra Arap dili belagatının ve edebiyatının doğru bir şekilde anlaşılmasını ve yorumlanmasını sağlayan kural ve yapıları içermektedir. Dilin cümle yapısını oluşturan kuralları ihtiva eden nahiv aynı zamanda bir sanattır. Bu nedenle nahiv ilmiyle daha çok, güçlü bir Arapça bilgisine sahip olanların yanı sıra söz sanatlarında ince bir zevke sahip olan kimseler iştigal etmiştir. Ne var ki tarihi süreç içinde özellikle bu ilimlerin teşekkülüne tekabül eden klasik dönemde, nahiv ilmiyle ilgilenen Müslüman kadın alimleri diğer edebî sanatlarda –özellikle şiirde- gördüğümüz kadar görememekteyiz. Bunun altında yatan sebeplerin başında dilbilimlerinde erkek alimlerin varlıklarının baskın olması yatmaktadır. Doğuşundan itibaren İslamın kadına ve onun eğitimine verdiği öneme rağmen Müslüman toplumda zaman içinde gelişen sosyal ve kültürel algılar da bu duruma yol açan etmenler arasında belirtilebilir. Şiirin yanı sıra hadis, tefsir, fıkıh, kelam ve tasavvuf dallarında kadınların ön plana çıktığını görebilmekteyiz. İsmi zikredilen bu ilimlerin ve bunlar gibi İslamın temel ilimlerini oluşturan disiplinlerin anlaşılması, öğrenilmesi ve öğretilmesinde nahiv ilmine olan vukufiyetin zaruryeti aşıkardır. Dolayısıyla bu ilimlerle iştigal eden kadın alimlerin bu ilimde mahir oldukları bir gerçektir. Bunun haricinde modern döneme yaklaştıkça artan sayıda, Arap dil bilimlerinde çalışan isimlere rastlamaktayız. Arap dilinin en önemli yapı taşlarından biri olarak kabul edilen nahiv ilmiyle iştigal eden, onu öğrenmeye ve öğretmeye çalışan ve bu yolla ona katkı sağlayan Müslüman kadın âlimlerinin varlığına şahit olmaktayız. Bu çalışmamızda, bunlardan öne çıkan birkaç ismi tanıtmaya, onların biyografik bilgilerini, çalışmalarını aktarmaya ve nahiv ilmine sağladıkları katkıları eldeki veriler ışığında sunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili Belagati, Nahiv ilmi, Kadın Nahiv Bilginleri, Sentaks.

Traces of Female Scholars in Nahw Science from Past to Present

Abstract

The emergence of Islam, accompanied by the guidance and encouragement of Prophet Muhammad, witnessed the crucial role played by Muslim women in learning, teaching, and disseminating the Quran. Throughout history, Muslim women have held significant positions in various fields of Islamic knowledge, making notable contributions to Quranic interpretation, hadith studies, Islamic jurisprudence (fiqh), and creed (akaid). Indeed, some female scholars, such as Hz. Aisha, Hz. Umm Salama, and Hz. Nafisa, have left a lasting impact on the cultural and intellectual heritage of Islam. Women scholars have also played a vital role in education and instruction in the Islamic world, imparting lessons, guiding students, and contributing to the learning of Islamic sciences by younger generations. Before the development of Arabic syntax (nahiv), the Arabic language had a straightforward nature, spreading like the fragrance of flowers from mouth to mouth. However, as the Islamic world expanded and interacted with different cultures, the Arabic language faced misuse, leading to examples of linguistic errors (lahn) in society. Consequently, there arose a need to develop an academic discipline to preserve the Arabic language. Thus, the science of nahiv was established and developed to safeguard and enhance the language of the Quran, Arabic. As an academic discipline, nahiv includes rules and structures that facilitate the correct understanding and interpretation of Arabic rhetoric and literature, alongside the remaining Islamic sciences. Nahiv, as a science that encompasses sentence structure, provides the rules governing language, enabling the proper comprehension and interpretation of Arabic eloquence and literature. It is an art form, attracting

individuals with a profound understanding of Arabic and a keen appreciation for rhetorical devices. However, throughout history, especially during the classical period corresponding to the formation of these sciences, we observe fewer Muslim women scholars engaging in nahiv compared to other literary arts, especially poetry. This discrepancy can be attributed to the dominant presence of male scholars in linguistic disciplines, despite Islam's emphasis on the importance of women and their education. Despite the historical evolution of social and cultural perceptions within Muslim societies, we can observe women prominently engaging in hadith, tafsir, fiqh, theology (kelam), and mysticism (tasavvuf), not just in poetry. Understanding, learning, and teaching disciplines such as nahiv are essential for comprehending and imparting the fundamental Islamic sciences mentioned above. Therefore, it is evident that women scholars engaged in these sciences were proficient in nahiv. As we approach the modern era, we encounter an increasing number of Muslim women scholars involved in Arabic linguistics. Witnessing the presence of Muslim women scholars who engage in and contribute to the science of nahiv, a fundamental building block of the Arabic language, highlights their commitment to learning and teaching this discipline. In this study, we aim to introduce some notable names, provide their biographical information, share their works, and present their contributions to the science of nahiv based on the available data.

Keywords: Arabic Language Rhetoric, Nahiv science, Women Nahiv Scholars, Syntax.

Giriş

1. Arap Dilinde Nahiv İlminin Ehemmiyeti ve Kadınların Bu Alanda Var Olma Çabası

Dil, insanın kaderi ve yaşadığı dünyadır. Konuştuğu dilin sınırları nereye ulaşıyorsa, insanın sınırları da oraya uzanmaktadır. Başka bir ifadeyle dil, insanın ait olduğu vatani ve onu şekillendiren kültürüdür. Heidegger'in deyişiyle “*dil insanın evi, soluduğu havadır.*”¹ Her toplumun sahip olduğu kültürü, kendi diline, kendi dilbilgisi, morfolojik sistemine, kelime ve terminoloji sistemine bağlıdır. Dil sayesinde biz insanlar, dünyayı anlayabilir ve onun içindeki haklarımıza ilişkin vizyonumuzu somutlaştırabiliriz.

Dil, insan iletişiminin de temel taşı olup kültürler arası bağları güçlendiren bir araç olarak büyük bir öneme sahiptir. Dolayısıyla dilin inceliklerini, yapısını ve temel kurallarını yani gramerini araştırmak tarih boyunca dilbilimcilerin ve dil araştırmacılarının ilgi odağı olmuştur. Bu durum, Arap dilinin ilgili alanına karşılık gelen Nahiv ilmi için de aynıdır.

Sözlükte “yönelmek, izini takip etmek” anlamındaki nahiv kelimesi isim olarak “yön, taraf, yol” manasına gelir.² Başlangıçta nahiv kelimesi, morfoloji (kelimelerin şekliyle ilgilenen dil ilmi) ve sentaksı (cümle bilgisi) içine alan geniş anlamıyla gramer karşılığı olarak kullanılıyordu.³ Hicri III. yüzyılda morfoloji, sarf adıyla ayrı bir ihtisas alanı haline geldi ve nahiv daha çok sentaksı ifade etti.⁴

Nahiv ilmi (sentaks), Arap dilinin inceliklerini anlaşılabilir kılmayı, doğru şekilde kullanmayı ve öğretmeyi amaçlayan sistemli bir disiplin haline geldi ve bu dilin temelini oluşturdu. Bu ilim, Arap dilini kontrol eden terazi hükmündedir denilebilir. Onu bilmek ve kavramak manayı anlaşılır kılar. Nahiv, ehemmiyetini ve değerini taşıdığı amaçtan alır. Asıl gayesi, Arapçanın hatalardan arınmış doğru bir şekilde öğrenilmesini sağlamak olan nahiv ilminin önemini, Ebû Said el- Basrî'ye ait olan bu beyit açık bir şekilde ifade etmektedir.⁵

والمرء تُعْظِمُهُ إِذَا لَمْ يَلْحَنُ النحو يبسط من لسان الألكن

فأجلها منها مقيم الألسن فإذا طلبت من العلوم أجلها

Nahiv dilden tutukluluğu giderir
İlimlerin en iyisini öğrenmeyi dilerse

Ve kişi hatasız konuştuğunda ona ikramda bulunursun
Onların en yücesi dili düzelten (nahiv)dir.

¹ Dilek Arlı Çil, “Heidegger’de Varlık ve Dil”, *Özne Dergisi* Heidegger Özel Sayısı (2012), 69-75.

² İbn Manzur, Ebu Fazl Cemaleddin b. Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Sâdir, 1414/1993), 15/ 309; İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/300-306.

³ Muhammed Tantâvi, *Neş'etü'n-Nahiv ve Tarihu Eşheri'n-Nuhat* (Mısır: Daru'l-Maarif, 1995), 16.

⁴ Nihad M. Çetin, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/321-324.

⁵ İbn Kuteybe Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Uyunu'l-Ahbâr* (Mısır: y.y., 1382/ 1963), 2/157.

Abbas Hasan, nahiv ilminin önemini şu sözlerle ifade eder: “*Nahiv, Arapça öğrenen kimsenin tuttuğu yol, dilcinin silahı, belağatçının dayanağı, kanun koyucunun ve müçtehidin başvuru kaynağıdır. Aynı zamanda, dili Arapça olan İslâmî ilimlerin tamamının başvuru kaynaklarının anlaşılmasını sağlayan ilk adım niteliğindeki disiplindir*”.⁶

Nahiv ilmi başlangıçta Kur’an ve hadis metinlerinin yanlış okunması ve öğrenilmesini engellemek adına ortaya konmuştur. Daha sonraları, zaman içinde gelişerek bu alanda birçok önemli alim yetiştirmiştir. Dil alimleri, nahiv kurallarını Kur’an’dan, hadislerden ve devasa Arap edebiyatı mirasından istihatta bulunarak belirlemişlerdir. Bu edebi miras içinde, kadın müelliflere ait şiirler, nesirler ve rivayetler de yer alıyordu. Nahiv alimleri kadınlara ait olan bu eserlerden istihatta bulunmuşlardır.⁷

Nahiv ilminin ana kaynaklarını oluşturan alimler ve eserlere baktığımızda maalesef bariz bir kadın ismine rastlamamaktayız. Konuyla ilgili olarak Dr. Abdullah el-Kaddâmî şunları söylemektedir: “*Kadınların yazı yazması, acil dilsel bir durum olarak ortaya çıkmış, gelenek ve göreneklere erkeklerin belirlediği kurallara göre oluşturulmuş bir kültürde yeni bir gerçeklik olarak baş göstermiştir. Ayrıca ilk zamanlar, kadınların erkeklerin yazdığı tarzda yazmaktan başka seçeneği de yoktu. Bu sebeptir ki erkeklerin izinden gittiler, onların metaforlarını ve sembollerini kullandılar. Bazen müstear isimler kullandılar. Bu durum kadınların nahiv disiplini kendilerine bir alan oluşturmalarını kısıtlamıştır. Başka bir ifadeyle kadınların bu disiplinlerde var olma çabaları ve meydan okumaları bile erkeklerin ortaya koydukları kurallar çerçevesinde mümkün olmuştur. Ancak bu durum, kadınların Arap grameri (nahiv) mirasında rol almasını engellemiş midir bilinmez ...*”⁸

Kadının telif hususundaki konumunun anlaşılması onların toplumsal cinsiyet rollerindeki yerine ve kültürel çerçevenin nasıl şekillendiğine bağlıdır. İslam medeniyetine baktığımızda kadının eğitimine önem verildiğini, cahiliye döneminde kendisine layık görülen olumsuzlukları ortadan kaldırdığını görürüz. Nitekim nahiv ilminin doğuşunda bile kadın etkisinin varlığından bahsedebileceğimiz rivayetler mevcuttur.

Nahiv ilminin doğuşuyla ilgili olarak birçok farklı rivayet zikredilmektedir. Bunlardan biri hatta en yaygın olarak bilineni Ebû Esved ed-Düelî’nin kızıyla olan diyalogudur. Konuyla ilgili olarak İbn Asâkir şunları söyler: “Bir gün kızı Ebû Esved’e şöyle dedi: “يا أبت ما أحسن السماء- Babacığım, gökyüzünün en güzel eyi nedir?” O da şöyle cevapladı: “Yıldızların güzelliğinden mi bahsediyorsun?” Kızı şöyle dedi: “Hayır, aslında onların güzelliğini takdir etmiyorum; sadece güzelliğine şaşırdım.” Bunun üzerine kızına: “Öyleyse şunu söyle: ما أحسن السماء 'Gökyüzü ne kadar güzel." de. Ve bu sebeple (babası) bir kitap yazdı.⁹ Yani Ebu Esved, kızının yaptığı bu lahn üzerine nahiv kurallarını kayıt altına almaya başlamıştır. Bu nedenledir ki "Ebu Esved ed-Düelî'nin kızının yani aslında bir kadının, nahvin oluşturulmasına neden olan düşünceyi başlattığı söylenebilir. Elbette bu durum, Arapları, dilbilimini oluşturmaya teşvik eden başka nedenlerin varlığını engellemektedir. Nitekim Nahiv ilminin doğuşuna sebebiyet veren birçok lahn örneği daha zikredilmiştir.¹⁰

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İslam coğrafyasında kadın bir müellifin sistematik bir şekilde fiilî olarak eser telif etmesi, modern döneme özgü bir durumdur. Ancak bu dönemde bile kadın bir yazarın düşünce ve eğilimlerini net bir şekilde kaleme alıp kendini yansıtmaya pek de kolay geçmemiştir. Kendinden önceki zaman dilimlerinde olduğu gibi modern dönem teliflerini farklı isimlerle yazan kadın müelliflerin varlığından bahsedilmektedir.

Arap edebiyatında, farklı dönemlerde ortaya çıkan yazarlar, şairler ve düşünürler, edebi eserleriyle toplumları etkilemiş ve onlara ilham kaynağı olmuşlardır. Ancak bu isimlerin bazıları zaman içinde

⁶ Hasan Abbas, *en-Nahvu'l-Vâfi* (Mısır: y.y., 1395/1975), 1/2.

⁷ Bk. Hale Muhammed es-Seyyid Zehrân, “Şevâhidü en-Nisâ eş-Şi’riyye fi et-Turâs en-Nahvî, Ceman ve Tevsikan ve Diraseten”, *Mecelletu Kıta’ Külliyyât el-Luğatil Arabiyye ve Eşş’a’b el-Munâzir lehe* 13 (2019), 1-194.

⁸ Abdullah Muhammed el-Kaddâmî, *el-Meratü ve'l-Lüga* (Kazablanka: Merkez Sakâfatu'l-Arabiyye, 1432/2011), 15.

⁹ Bk. Mahmut Kafes, “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”, *Selçuk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1994-1995), 10.

¹⁰ Kafes, “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”, 10; Ayrıca lahn için bk. Emrullah Ülgen, *Kur’ân’ın Yorumlanmasında İrâbin Rolü* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015), 90-103.

unutulmuş veya yeterince tanınmamış olabilir. Bu durum, eserlerin yaygınlaşma şartları, sosyal ve kültürel etkenler, iletişim olanakları ve tarihsel olaylar gibi faktörlerden kaynaklanabilir. Buradan hareketle çalışmamızda ele aldığımız ve nahiv ilmine katkıda bulunduğu inandığımız kadın alimler sadece ön plana çıkmayı başarabilmiş olan birkaç isimdir. Bu ilmin doğuşundan itibaren onunla iştigal eden, fakat tanınmayan daha birçok ismin varlığı muhtemeldir. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere müstear isimlerle kullanmış olma ihtimalini düşünecek olursak nahiv ilmine katkı sunan kadınların çok daha fazla olabileceğini söyleyebiliriz. Örneğin Zeyneb Fevzâ ilk eseri olan el-Hevâ ve'l-Vefâ'da "Mısırlı bir Kadın" müstear adını kullanmıştır.¹¹ Arap dili ve edebiyatının kendi tarihsel sürecinde en fazla değişikliğe uğrayıp gelişim kat ettiği dönem modern dönemdir. Dolayısıyla modern döneme yaklaştıkça araştırdığımız kadın dilciler hakkında daha detaylı bilgi bulabilmekteyiz.

Gerek İslami ilimlerin hadis, fıkıh, tefsir, tasavvuf gibi alanlarında gerekse Arap dilinin şiir, roman, hikaye, tiyatro gibi sanatlarında kadın alimlerin etkisinden bahseden araştırmalar mevcut iken Nahiv ilmine katkı sağlayan kadın isimler hakkında müstakil bir esere rastlamamaktayız. Bu boşluğu doldurmak adına bu çalışmamızla, nahiv alanında ismi geçen kadın alimlerin tanıtımını amaçladık.

2. Lübnâ el-Endülüsiyye (Lübnâ el-Kurtubiyye)

Yüzyıllar önce yaşamış bir Müslüman kadın âlimdir. Hayatı boyunca gerçekleştirdiği çabalar ve elde ettiği başarılarla dönemin liderlerinin takdirini kazanmıştır. Biyografi kaynaklarında isminin tam olarak Lübnâ bint. Abdilmevlâ olduğu söylenmektedir. Bununla birlikte Lübnâ el-Kurtubiyye olarak da bilinir. İspanyol asıllı olup el yazısı/hattı çok güzel olduğundan halife el-Hâkim Abdurrahman el-Muntansırillah'ın kâtibeliğini yapmıştır.¹² Nahiv ilmindeki başarısı kadar büyük bir şair olduğundan ve irticalen irad ettiği çok güzel şiirlerinin varlığından bahsedilmektedir. Aynı zamanda geometri ve aruz alanlarında da yetkin bir isim olduğu kayıtlarda geçmektedir.¹³

Lübnâ el-Kurtubiyye, Endülüs Emevî Halifesi Sultan III. Abdurrahman'ın yönetimi zamanında sarayda yetişmiştir. Biyografi eserlerinden bazıları, yaşadığı bölgede meydana gelen devasa bir yangından İspanyol asıllı bir köle tüccarı sayesinde kurtarıldığını ve köle pazarlarında satılmak istendiğini iddia ederler. Lübnâ, çocuk yaşlardan itibaren gayet çalışkan ve ilmi konularda araştırmacı bir kişilik iken, gençliğinde zekasının yansıması olan bir hitabet gücüne sahipti. Bu ilmi kişiliği ve özellikleri, onun öteki kölelerden ayrı tutulmasına neden olmuştur. Böylece kölelikle başlayan hayatı, saray yaşamında devam etmiştir. Bilindiği üzere akabinde halifenin katipliğini yapmıştır.¹⁴

el-Kurtubiyye'nin saraydaki katiplik görevi esnasında, Halife Abdurrahman vefat eder. Hilafeti devralan halife II. Hakem, Lübnâ'nın şahsına münhasır kabiliyetlerini ve zekasını görüp ona Kurtuba'daki kütüphanenin idarecilik görevini verir. Lübnâ, kendisine layık görülen bu görevi en iyi şekilde ifa eder. Sorumluluğundaki bu kütüphaneyi günden güne geliştirir ve genişletir. Zamanın medeniyet, kültür ve ilim merkezleri olan Bağdat, Şam ve Kahire'ye bir nevi iş seyahatleri düzenler. Amacı oralardan kaynak niteliğindeki eserleri, idareciliğini yaptığı kütüphaneye getirmektir. Lübnâ'nın, görevi esnasında kütüphanedeki eser sayısının beş yüz binden fazla olduğu iddia edilmektedir. Kazandırdığı eserlerin yanı sıra kendisinin de eser tercüme ettiği ve böylelikle kütüphanenin koleksiyonunu daha da büyüttüğü aktarılır.¹⁵

Aynı zamanda bir matematik dehası olarak tanımlanan Lübnâ'nın tercüme ettiği eserler arasında Öklid ve Arşimet gibi önemli matematikçilerin de kitapları bulunmaktadır. Bu eserleri tercüme etmekle

¹¹ Sultan Duran Gürbüz, "Zeyneb Fevzâ Hayatı, Çalışmaları Ve Modern Arap Edebiyatına Etkileri", *Doğu Araştırmaları Dergisi* 2 (2022), 134.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh b. Abdillâh el-Ezdî Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebes fi Zikr-i Vülâti'l-Endelüs* (Kâhire: Dâru'l-Misriyye, 1386/1966), 412-413.

¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1400/1980), 5/1422.

¹⁴ İhsân Abbâs, *Târihu Edebi el-Endelüsî* (Beyrut: Dâru'l-Sekâfe, 1960), 23.

¹⁵ Türkiye Yazarlar Birliği (TYB), "Batının müslüman kadın imajının karşısında Kurtubalı Lubna" (Erişim 16 Aralık 2023).

yetinmez, bu çevirilere kendi şahsi haşiyelerini düşer. Hayatı boyunca çok sayıda matematik talebesinin yetişmesine katkı sağlamıştır. Öyle ki, matematiğe ve ilme olan aşkının bir göstergesi olarak, onun şehirde yürürken saraya varana kadar karşılaştığı çocuklara bazı matematik kurallarını öğrettiği ve çarpım tablosunu ezberlettiği zikredilir.

A'lam'ul-Nisa' kitabında, onun hakkında şu bilgiler yer almaktadır: *"Halife El-Hâkim b. Abdurrahman'ın cariyesi idi. Bir yazar ve şairdi. Ayrıca bir nahiv alimiydi. Matematik ilminde olduğu kadar aruz ilminde de ileri görüşlüydü. İlme olan katkılarının yanı sıra hat (güzel yazı) da yazardı. Halifenin sarayında bu konuda ondan daha seçkin bir isim yoktu."*¹⁶

Ziriklî'nin El-'Alâm adlı eserinde Lebnâ el-Endülüsiyye ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: *"O bir şair, bir Arap dili ve edebiyatı alimi, aynı zamanda iyi bir geometrici ve mimardı. Aslı cariyelerdendir."*¹⁷ Vefatı h. 394 senesidir. H. 374 olduğu da söylenilir.¹⁸

Lübnâ, Kurtuba kütüphanesinde birçok yazılı eserin tercümesinde rol oynadığı gibi aynı zamanda, tiyatrodâ da sorumluluk almıştır. Endülüs'teki Medinetü'z-Zehra'da yer alan ve İslam mimarisinin seçkin eserlerinden sayılan meşhur kütüphanenin inşasında önemli bir rol almıştır. Lübnâ, tüm bu ilmi özellikleriyle kendi döneminin en gözde kadınlarından olmuştur.¹⁹

Rızâeddîn b. Fahreddîn'in "Meşhur Hatunlar" adlı eserinde Lübnâ hakkında şunlar aktarır: *"Endülüs'ün kadın edebiyatçılarından biridir. Sarf ve matematik bilimlerinde yetkin bir isimdir. Şiir ve edebiyatta yed-i tûlâsı (çok geniş ilim ve ihtisas) vardı. Güzelliği gibi güzel yazı yazmada da benzeri bulunmamaktaydı. Üçüncü Abdurrahman'ın oğlu Hakem'in huzurunda katiplik yapmıştır. Hat ve kitabette Abdülhamid'e denk ve İbnü'l- Amid'e de benzerdi diyorlar."*²⁰

3. Bintu'l- Kenziyye

Bağdat'ın Kuzey Doğusunda yer alan bir bölgede yaşayan son derece değerli bir nahiv alimi olduğu bilinmektedir. Kaynaklarda tam adı geçmemekle birlikte sadece "Bintu'l- Kenziyye" olarak zikredilmektedir. Bununla birlikte *"Musannafât Bint'u-l Kenziyye"* ismiyle (yani kendi adıyla) tanınan dil ve nahiv eserleri mevcuttur. Bu eserler çok büyük bir Nahiv ve dil âlimi olduğunun en büyük göstergesi durumundadır.

Mu'cemu'l- Udebâ'da onun hakkındaki şu rivayet aktarılmaktadır: "Ebu'n-Nasr şöyle demiştir: 'Beni hayrete düşüren şeylerden biri, Bağdat şehrinin doğu yakasında Bintu'l-Kenzî olarak tanınan bir kadındır. Kendisi son derece erdemli, üstün faziletli bir kadın idi. Bintu'l-Kenzî, iyi derecede nahiv ve dil eğitimine sahipti. Kendine ait tasnifleri vardı. Bu tasniflerin ikisi kendi adıyla tanınmıştır. Ne var ki onun cahiliye zihniyetinde olan bir erkek kardeşi vardı. Erkek kardeşiyle babalarının mirası hususunda anlaşmazlık yaşadılar ve birbirlerine düşman oldular. Bu anlaşmazlıkları uzadı. Bunun üzerine babamın meclisinde bir araya geldiler ve aralarındaki tartışma uzadıkça uzadı. Babam, onun (Bintu'l- Kenziyye'nin) sözlerindeki öfkeli tarza ve sertliğe; itirazlarındaki ve cevap vermesindeki özensizliğe, gelişi güzelliğe ve argo üsluba sinirlenip kızdı. Bunun üzerine o, ince zekasıyla bunun farkına vardı ve şöyle dedi: 'Şeyh Efendimiz, Allah sizi korusun size sabırlar versin. Bana ve -Allah ıslah etsin- bu kardeşime mi kızdınız?' Bunun üzerine (babam) şöyle dedi: 'Hayır, fakat davadan vazgeç. Çünkü o, neredeyse bitmek üzere.' O da bunun üzerine şöyle dedi: '- Allah Şeyhi korusun- Benim kardeşimin zimmetinde yirmi iki dinarım var. Onu verirse barışırim.' Bunun üzerine (Kardeşi) şöyle dedi: 'Bende sadece iki dinarı var.' Ayağa kalkıp ablasının konuştuğu gibi konuşmak istedi. Fakat başaramadı. Bunun üzerine: 'Yemin olsun ki efendim her nasıl güzel konuştuysa bizi sarstı ve

¹⁶ Ömer Rızâ Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ fî âlemeyi'l-Arab ve'l-İslâm* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, ts), 4/287.

¹⁷ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâ'îyn, 2002), 5/239.

¹⁸ Velid Ahmed el-Hüseyn Zübeyrî, *el-Mevsûatu'l-Müeyesserâ fî Terâcim Eimmeti't-Tefsîr ve'l-Kirâe ve'n-Nahv ve'l-Luğa* (Leeds: Mecelletu'l-Hikme, 1865/ 2003), 105.

¹⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebes fî Zikr-i Vülâti'l-Endelüs*, 412-413.

²⁰ Rızâeddîn b. Fahreddîn, *Meşhur Hatunlar*, sad. Ahmet Acarlıoğlu (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020), 347.

derinden etkiledi.' (Babam) ona şöyle dedi: 'Neyi merak edip duruyorsun? Onun gibi güzel konuş, güzel söz söyle kâfi.' Mecliste toplanan herkes birden güldü. Böylece dargınlık o gün sona erdi.²¹

4. Nergis El-Burğânî El-Kazvîni

Asıl adı Nergis bint Şeyh Muhammed Salih bin Şeyh Molla Muhammed el-Melâikâ b. Şeyh Muhammed Takî b. Şeyh Muhammed Cafer b. Şeyh Muhammed Kazım el-Burğani el-Hâirî es-Sa'lehî 'dir. Yaklaşık olarak h. 1240 / m. 1825 yılında fazilet, ilim ve takvası ile tanınan bir ailede doğdu. ²² Nergis el-Burğânî el-Kazvîni, ünlü bir İslam âlimi olan Muhammed Salih el-Burğânî'nin kızıdır. Nahiv'de olduğu kadar fıkıh (İslam hukuku), kelam, sarf ve Arap edebiyatında da yetkin bir isimdir.

Ailesi, dini ilimlerde büyük bir etkiye sahipti. Nergis el-Burğânî el-Kazvîni, nahiv, sarf, mantık ilimlerini ile Arap edebiyatı ve sanatlarını, kendisi de islami ilimlerdeki vukûfiyetiyle tanınan kız kardeşi Kurrat'u l-Ayn'dan ve Babası Şeyh Muhammed'den kısmen de üçüncü amcası Şeyh Şehid'den öğrenmiştir. Daha sonra babası Şeyh Muhammed Salih al-Burğani el-Hairî'nin rehberliğinde fıkıh, tefsir ve usul alanlarında eğitim almıştır.

Felsefe eğitimini ise Şeyh Molla el-Hâkimî el-Kazvîni ve ağabeyi Şeyh Mirza Abdülvahhab el-Burğani'den aldı. Ergenlik çağına geldiğinde kuzeni Şeyh Cafer Muhammed Takî el-Burğani ile evlendi ve ondan Hatice ve Sukeyne adında iki kız çocuğu dünyaya getirdi. Kocasıyla birlikte Kербela'ya göç etti ve oraya yerleşti.

Nergis el-Burğânî el-Kazvîni, dini ve ahlaki görevlerine inancı tam olan bir hanımefendi idi. Hz. Ali'nin "Bilginin zekâtı onun yayılmasıdır" sözünden yola çıkarak ve şehitlerin Efendisi İmam Hüseyin'e yakınlığı sayesinde dini öğretim, vaaz ve irşad meclisleri düzenledi. Orada başta nahiv olmak üzere birçok dini ilim tedrisatında bulundu.²³

Nahiv, sarf, mantık ve Arap dili ilimleri ve edebiyatı alanlarında mahir bir isim haline gelen Nergis el-Burğânî, Kazvin'deki es-Sâlihiyye Okulu'nun Kızlar Bölümü'nde öğretmenlik yaptı. Orada başta nahiv olmak üzere Arap dili ve İslami ilimlerde ders verdi. Kocasını ve ailesinin diğer erkekleriyle birlikte nahiv, fıkıh, usul ve felsefi konularda müzakereler yapıyor, İslami hükümleri çıkarıyor ve bilimsel meselelerde fetva veriyordu.

Nergis el-Burğânî'nin kaleme aldığı birkaç risalesinin bulunduğu bahsedilmektedir: Bunlardan bazıları şunlardır:

- Kendi fetvalarından oluşan derleme bir risale.
- Felsefi ve fıkhi eserlere dair çıkardığı bazı dipnotlarının yer aldığı bir risale.
- Kadınların hayız dönemi hakkında bir risale.
- Miras hukuku hakkında risalesi. Tüm eserleri Kazvin'deki torunlarının elindedir.

Nergis el-Burğânî el-Kazvîni hakkında şöyle denilmiştir: " Kur'an-ı Kerim hafızıydı. Nahiv, tefsir ve tevil alanlarında uzman, hadis bilgini, âlim ve fakih bir kadındı. Bahsi geçen ilimlerde ve söz sanatlarında feraset sahibi, ibadetlerine düşkün, zühd ve takva ehli, keskin zekâ ve kavrayışa sahip bir alimdi. Aynı zamanda o, zeki, farkındalığı yüksek, akıllı bir kadındı. "²⁴

Hayatının sonlarına doğru okulda eğitim vermeyi, vaaz ve irşadı bırakmak zorunda kalmıştır. Yaşamı boyunca Kербela'dan ayrılmamış, h.1322 / m. 1904 yılında, yaklaşık seksen yaşında iken vefat etmiştir.²⁵

²¹ Velîd Ahmed el-Hüseyin Zübeyrî, *el-Mevsûatu'l-Müeyesserâ fî Terâcim Eimmeti't-Tefsîr ve'l-Kirâe ve'n-Nahv ve'l-Luğa* (Leeds: Mecelletu'l-Hikme 2003), 1/1865.

²² Hüseyin el-Emîn, *Mustadrakat A'yan el-Şi'a* (Beyrut: Dar al-Taa'aruf lil-Matbu'at, 1992), 4/212; Hüseyin Gleib, al-Shaibani, *The Impact of Women on the Scientific Movement in Karbala in the Thirteenth and Fourteenth Hijri Centuries* (Sunna: y.y., 2020), 7/262-263.

²³ Emîn, *Mustadrakat A'yan el-Şi'a*, 4/212; Shaibani, *The Impact of Women on the Scientific Movement in Karbala in the Thirteenth and Fourteenth Hijri Centuries*, 7/262-263.

²⁴ Emîn, *Mustadrakat A'yan el-Şi'a*, 4/212.

²⁵ Emîn, *Mustadrakat A'yan el-Şi'a*, 4/212.

5. Zeynep Fevvâz (1860- 1914)

Asıl adı Zeynep bint Ali bin Hüseyin b. Übeydullâh b. Fevvâz el-Âmiliyye'dir.²⁶ Lübnân asıllı bir edebiyatçı, şair ve muharrirdir. Lübnân'ın güneyinde bulunan Cebel'i-Âmil'in Tebnîn köyünde dünyaya gelmiştir.²⁷ Zeynep'in doğum yeri ve tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı veriler bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda doğum tarihi 1846 ve 1860 olarak belirtilirken, diğer kaynaklarda ise Mısır'da doğduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Ancak, dönemin siyasi olayları göz önüne alındığında, yazarın 1860 yılında Lübnan'da doğduğu sonucuna varılabilir.²⁸

Zeynep Fevvâz, maddi zorluklarla boğuştuğu gençlik yıllarında, 19. yüzyılın ikinci yarısında Güney Lübnân'da hüküm süren feodal beylerden Ali el-Es'ad es-Sağîr'in yanında saray hizmetçiliği yapmıştır. Es'ad ailesine mensup ve Tebnîn kasabasının tanınmış ailelerinden olan bu ailede çalışmaya başlayan genç hizmetçi kızın yetenekleri, Ali el-Es'ad es-Sağîr'in eşi Fatma Halil tarafından fark edilmiştir. Fatma Hâlîl, ilim ve edebiyata olan merakıyla bilinen bir kadındır. Zeynep'e okuma ve yazma öğretmiş, onu bu konularda sürekli teşvik etmiştir. Ali Bey ve eşi Fatma, Zeynep Fevvâz'ın dildeki doğal yeteneklerini ve olağanüstü zekasını keşfetmiş ve ona, hiçbir resmi okula gitmemesine rağmen, eğitim alma imkânı sağlamışlardır. Eğitimi sürecinde Kur'an-ı Kerimi ezberlemiş ve Arap dilinin inceliklerini, nahiv ilmini öğrenmeye büyük bir özen göstermiş, bu dili derinlemesine kavramıştır. Hatip, yazar ve şair olma arzusuyla yoğun çaba sarf etmiş, Arap dilinin zarif yapısını, estetik unsurlarını özümsemiş ve onları ustalıklı kullanmayı hedeflemiştir. Zaman içinde bu çabalarının meyvelerini toplamış hem hatiplikte hem de yazılı eserlerinde etkileyici bir ifade gücüne ulaşmıştır. Nahiv alanında ise uzmanlaşarak, bu alandaki bilgisini derinleştirmiştir.²⁹

Evdaki büyük kütüphaneden sürekli kitaplar alarak kendini geliştiren Fevvâz, ev işleriyle meşgul olmanın yanı sıra kendine okuma fırsatları oluşturmuştur. Fakat dönemin sosyal yaşamının kabul gören kurallarına göre genç yaşta evlenmesi beklendiğinden çalıştığı evde kendisi gibi bir çalışanla evlendirilmiştir. Zorunlu olarak yaptığı bu ilk evliliği doğal olarak uzun ömürlü olmaz. Bunun sebebi ise eşyle arasındaki önemli kültürel ve mizacı farklılıklar ve birbirleriyle uyuşmayan bakış açılarıdır.³⁰ Bu mizaç farklılığı nedeniyle eşinden ayrılır.³¹ Daha sonra çalıştığı bu evden de ayrılan Fevvâz, Beyrut'a gider. Orada Mısır asıllı Yusuf Hamdi Yeğen ailesiyle tanışıp onlar için çalışmaya başlar. Bir süre sonra, yeni işverenleriyle birlikte İskenderiye'ye taşınır.³² Kaynaklarda İskenderiye'de tahsil gören erkek kardeşi sayesinde bu ülkeye gittiği bilgisi de yer alır. Aslında bu bilgi farklılığının çok bir önemi yoktur. Asıl önemli olan, ilminin zirvesine ulaşacağı Mısır'a gitmesidir.

Zeynep Fevvâz, İskenderiye'ye ayak bastığında, farklı hocalardan eğitim almıştır. Muhammed Şiblî adlı hocadan kıraat ve hat öğrenmiştir. İlim hayatında günden güne terakki eden Zeynep, Hasan Hüsnü Paşa et-Tuveyrânî ile tanışır. Nil mecmuasının sahibi olan Tuveyrânî'nin Türk olduğu söylenmektedir. Zeynep Fevvâz ondan da sarf, nahiv, belagat, aruz ve tarih tedrisatında bulunmuştur. Ayrıca, Muhyiddîn en-Nebhâni'den nahiv ve inşa dersleri almıştır. Zeynep Fevvâz'ın eğitim ve öğretim süreci tamamen bu hocaların öğretileri aracılığıyla şekillenmiştir. Bu nedenle, geleneksel bir okulda değil, özel hocalardan aldığı derslerle eğitimini tamamlamıştır.

Akabinde Mısır'ın önde gelen gazete ve mecmualarında ictimai meselelerle birlikte kadının toplumda karşılaştığı problemleri cesur bir şekilde kaleme aldığı yazılar yazar. Onun, toplumda cinsiyet eşitliğini, kadının özgürlüğünün yanında hak ve hukukuna dair söylemlerini sağlam bir şekilde savunduğu ve ifade

²⁶ Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisa fî Alemi'l-Arab ve'l-İslâm*, 2/82; Ziriklî, *el-Alâm*, 3/67.

²⁷ Zeynep Bahbûh, *Zeynep Fevvâz er-Râidetu min A'lâm'in-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse* (Dîmeşk: Menşuratu Vizaratu's-Sikâfe, 2000), 51.

²⁸ Sultan Duran, *Zeynep Fevvâz ve 'Er-Resâilu'z-Zeynepiyye' Adlı Eserinde Kadının Eğitim Sorunu* (Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 22.

²⁹ Bahbûh, *Zeynep Fevvâz er-Râidetu min A'lâm'in-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse*, 57; Şükran Fazlıoğlu, "Zeynep Fevvâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 359-360.

³⁰ Bahbûh, *Zeynep Fevvâz er-Râidetu min A'lâm'in-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse*, 57; Fazlıoğlu, "Zeynep Fevvâz", 359; Ömer İshakoğlu, "19. Yüzyıl Nahda Hareketinde Kadın Yazarların Rolü ve Zeynep Fevvâz", *Şarkiyat Mecmuası* 21 (Haziran 2012), 48.

³¹ Fazlıoğlu, "Zeynep Fevvâz", 360.

³² Fazlıoğlu, "Zeynep Fevvâz", 360.

ettiği bu yazıları o zamana kadar Mısır basınında örneği olmayan yazılar niteliğindedir. Bu dönemde Mısır'da diğer Arap ülkelerine kıyasla daha özgür bir atmosfer bulunmaktaydı. Bu durum ilim ve edebiyat çevrelerinde de belirgin bir şekilde hissediliyordu. Birçok yazar, kendi ülkelerinde özgürce yazma imkanı bulamadığı için Mısır'a gelmişti. Gazete ve dergiler, bu yazarlara kapılarını açarak sayılarının giderek artmasını sağlamıştı. Bu özgür ortama rağmen Zeynep Fevvâz, Mısır basınında kadın konuları üzerine yazan ilk kadın yazar olarak öne çıkmaktaydı. Öyle ki "Nil" gazetesindeki ilk yazısı, kız çocukların eğitim hayatı ve gençlerin toplumda terakki etmeleri amacıyla bir vakıf kurulmasının gerekliliğine dairdi. Ona göre, kendini geliştirmeyen bir annenin yetiştirdiği bir çocuk, ondan tüm yanlış hal ve hareketleri öğrenir ve bu yanlış tutumlar daha sonra hiçbir şekilde bir öğretmen ya da okul tarafından düzeltilmeyecek kadar kalıcı bir hal alır. Fevvâz, eğitim vasıtasıyla kadının, özellikle çocuk yetiştirme, ev yönetimi konusunda yarar sağlayacağı düşüncesindedir. Onun dinî, kültürel ve sosyal içerikli araştırma ve yazıları daha sonra *er-Resâ'ilü'z-Zeynebiyye (Zeynep'in Mektupları)* adıyla neşredilmiştir.³³

1893 yılında Santiago'da gerçekleşen Uluslararası Kadın Konferansı'nda alınan kararları sert bir dille eleştirerek, kadınların her alanda özgürleştirilmesinin zorunluluğunu vurgular. Bu duruşuyla Arap aleminde kadınların en büyük müdafisi olur. Öyle ki Arap ve Mısır Feminizminin öncü ismi olarak tanınan Kâsım Emin'in 1899 senesinde neşredilen ve kadının özgürlüğünü savunan "Tahrîru'l-mer'a"³⁴ isimli eserinden çok daha önceleri, bu konulardaki endişelerini gündeme taşır.³⁵

Farklı söylemleriyle dikkat çeken ve ünü giderek Mısır haricindeki ülkelere de ulaşan Zeynep Fevvâz'ın hayranları da giderek artar. En büyük hayranlarından biri Şam gazetesinin sahibi Edîp Nazmî'dir. Kendisi de bir yazar olan bu zatla uzun süre iletişim halinde kalır. Birbirlerine karşılıklı yazılar yazarlar. Sonunda Nazmî ile evlenip hayatını Suriye'de devam ettirir. Eşi resmî görevle Havran'a atanınca Fevvâz da oranın bir köyü olan Şeyh Sa'd'a taşınır. Küçük bir yerde yaşamaya başlayan bu entelektüel kadın, normal olarak Mısır'daki ilmi çevresini aramaya başlar. Eşinin kendisine karşı olan müsbet tutum ve davranışları ve ona duyduğu hayranlığı dahi bu özlemini gidermemektedir. Çözüm olarak Edîb Nazmî karısının isteği üzerine tekrardan Dimeşk'a taşınır ve buradaki evinde haftalık ilmi ve edebi dersler düzenlemeye başlar. Bu ilim ve edebiyat meclislerine Hasan ed-Dumanî, Muhammed Abdülmecid ed-Dumanî, Ebu's-Suûd Murat, Abdulkadir Bedran, Selim Unhurî, Reşîd el-Huşeymî, Seyyid es-Seletacî, Hüseyin Hüsnü, Ömer Nühûlî, Salih Vehbî el-Bağdâdî ve Esad el-Hımsî başta olmak üzere zamanın tanınmış edebiyatçıları iştirak eder, güncel edebî meseleler masaya yatırılır ve şiir atışmaları yapılırdı.³⁶ Ne var ki Suriye'de bazı özgürlükler kısıtlıdır, rejim tarafından ülkede uygulanan sansür sebebiyle birçok gazete ve dergi yasaklı olup ülkeye sokulmamaktadır. Hayatını özgür düşüncenin müdafasına adanmış Fevvâz, daha fazla bu otoriter sisteme dayanamaz. Dimaşk'ta üç kuması ile üç yıl birlikte yaşadığı eşinden ayrılarak tekrar Mısır'a döner.³⁷

Zeynep Fevvâz, edebî ve fikrî serüvenine Mısır'da başladığında, içindeki en derin özlem duygusunun aslında doğduğu ve çocukluğunun geçtiği Tebnin'e dair olduğunu fark etti. Tebnin'e olan bu özlemini ifade etmek için "Tebnin Kalesi" adını verdiği bir kasidesini "İrfan" gazetesine yazıp yayımlaması için gönderdi:³⁸

قد كنت مسقط رأسي في ربي وطني	إنّ الدموع على الأوطان تنهمل
تبنين! إن كنت في بعدي على حزن	فاليوم، يوم رجوعي، القلب يشتعل
وقفت وقفه مشتاق به شغف	علي أرى أحدا يحيا به أمل

³³ Bahbûh, *Zeynep Fevvâz er-Râidetü min A'lam'in-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse*, 59.

³⁴ Fethî En-Neklâvî, "Kâsım Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/541-542.

³⁵ Bahbûh, *Zeynep Fevvâz er-Râidetü min A'lam'in-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse*, 59-61; İshakoğlu, "19. Yüzyıl Nahda Hareketinde Kadın Yazarların Rolü ve Zeynep Fevvâz", 48.

³⁶ Bahbûh, *Zeynep Fevvâz er-Râidetü min A'lam'in-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse*, 61; Fazlıoğlu, "Zeynep Fevvâz", 359-360.

³⁷ Bahbûh, *Zeynep Fevvâz er-Râidetü min A'lam'in-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse*, 69.

³⁸ Bahbûh, *Zeynep Fevvâz er-Râidetü min A'lam'in-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse*, 67.

فزاد شوقي كما قلت بي الحيل

إذ الأحبة قد سارت ركابهم

Sen vatanımın tepeleri, doğduğum yerdin	Gözyaşları sel olup vatan için akmakta şimdi
Tebnin! Bir zamanlar benden uzakta üzgün olsan da	Bugün dönüş vakti geldi yüreğim alev aldı
Deli gibi özlemişçesine durdum karşısında	Yok mu bu özlemi dindirecek biri
Sevdiklerimin kervanı göçtü gitti	Dermanım tükendikçe hasretim arttı.

Zeynep Fevvâz'ın özlemine ifade eden bu beyitlerde, onun Tebnin'e duyduğu büyük hasreti ve geri dönme arzusu açıkça görülmektedir. Ancak yazar, bu arzusunu gerçekleştiremeden hastalanmış ve bu beyitleri yazdıktan dört yıl sonra, 27 Ocak, bazı kaynaklarda ise 19 Ocak 1914 tarihinde Mısır'da vefat etmiştir.

Zeynep Fevvâz, Arap edebiyatı ve dil bilgisine katkıları ile tanınan Arap kadın şair ve nahiv bilginiydi. Onun döneminde, Arap dünyasında kadınlar genellikle erkeklerle aynı eğitim fırsatlarına sahip değillerdi. Ancak Zeynep Fevvâz, Arap dili ve edebiyatı alanında ciddi çalışmalar yapmış ve bu alandaki konumunu sağlamlaştırmıştır.

Zeynep Fevvâz, Arap dilbilgisini ve edebiyatını inceleyerek eserler yazmış, Arap dilinin yapısal özellikleri ve kuralları üzerine çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarıyla Arap dilbilgisine ve edebiyatına önemli katkılarda bulunmuş, bu alandaki bilgilerin yayılmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Rızâeddîn b. Fahreddîn "Meşhur Hatunlar" adlı eserinde Fevvâz hakkında şu bilgileri aktarır: "Ali b. el-Hüseyin b. Ubeydullah b. el-Hase b. İbrahim b. Muhammed b. Yusuf Fevvâz el-Amilî'nin kızıdır. Aslen Suriyeli olup şöhreti Mısır'dadır. "ed-Dürrü'l-Mensûr fi Tabâkâti Ribâti'l-Hudûr" isimli kitabı Şikago (Chicago) halkı tarafından güzel görülmüş Arapça gazeteler tarafından takdir ve sena edilmişti. 550 sayfanın üzerinde 1312 yılında Mısır'da basılmış olunan bir nüshası, taraflarından bu fakire yazılarak gönderilip 1315 tarihinde Recep ayının başlarında Ufa Beldesinde teslim edilmiş ve bir sevinç ve şükran sebebi kabul edilmişti. Cenâb-ı Allah örneklerini ziyâdeleştirsin!.."39

Fevvâz geride birçok önemli eser bırakmıştır. Çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanan makaleleri "er-Resâilü'z-Zeynebiyye" adıyla bir kitapta toplanmıştır. İlk baskısı 1904 yılında Mısır'da yapılan bu kitabın, en son 2007 yılında olmak üzere birçok baskısı olmuştur. Şiirlerini topladığı divanı ise bugün elimizde değildir. Ancak farklı eserlerinde bu şiirlerinden bazı kısımları görebiliyoruz.

Biyografisinden de anlaşılacağı üzere Fevvâz, modern Arap edebiyatının doğmasında ve gelişmesinde (Nahda hareketi) önemli rol oynamıştır. Bundaki en büyük pay ise şüphesiz ki dile ve nahiv ilmine olan vukufiyetidir. Nahiv ilmiyle alakası ve bir kadın olarak bu ilme katkıları üslubunda ve kaleme aldığı birden çok eserinde açıkça görülmektedir.

Zeynep Fevvâz'ın hayatını ve eserlerini müstakil olarak veya bir bölüm halinde ele alan bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar şunlardır:

- Marilyn Booth "Zaynab Fawwaz (1850)".⁴⁰
- Hilmi Nemnem "er-Râidetü'l-Mechûle Zeynep Fevvâz".⁴¹
- Zeynep Bahbûh "Zeynep Fevvâz er-Râidetü min A'lam'in-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse 1846-1914."
- Buseyne Şa'ban "Mietu Âmin min'er-Rivâyeti'n-Nisâiyyeti'l-Arabiyye".⁴²
- Marilyn Booth "Classes of Ladies of Cloistered Spaces: Writing Feminist History Through Biography in fin-de-siécle Egypt",⁴³

³⁹ Rızâeddîn b. Fahreddîn, *Meşhur Hatunlar*, 334.

⁴⁰ Bk. Marilyn Booth, *Zaynab Fawwaz* (Oxford: Oxford University Press, 1850).

⁴¹ Bk. Hilmi Nemnem, *er-Râidetü'l-Mechûle Zeynep Fevvâz* (Kahire: Dâru'n-Nahâr, 1998.)

⁴² Buseyne Şa'ban, *Mietu Âmin min'er-Rivâyeti'n-Nisâiyyeti'l-Arabiyye* (Beyrût: Dâru'l-Âdâb, 1899/1999).

⁴³ Booth, *Classes of Ladies of Cloistered Spaces: Writing Feminist History Through Biography in fin-de-siécle Egypt* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015).

- Yûsuf Ya'kub Miskûnî "min Abkariyyât Nisâi'l-Karni't-Tâsi'i Aşera: Dirâsâtun Edebiyyetun min Vahyi'l-Mâdî li'ş-şâirâti'l-Edebiyyât: es-Seyyide Âişe Teymûriyye ve's-Seyyide Verde el-Yâzicî ve's-Seyyide Zeynep Fevvâz el-Âmiliyye mea Mukaddimeti an Meâneti'l-Mer'ati fî Hayâti'l-İctimâiyye"⁴⁴
- Susanne Brockelmann "Wir Sind die Halfte der Welt!:Zaynab Fawwaz (1860-1914) un Malak Hifni Nasif (1886-1918)-zwei Publizistinnen der Frühen Agyptischen Frauenbewegung"

Özetle Zeynep Fevvâz, Arap dil bilimine potansiyel katkılar sağlamış bir isim olarak öne çıkmaktadır. Arap dil bilgisine ve edebiyatına olan ilgisi ve bu alandaki çalışmaları, tarih boyunca kadınların dil bilimine katkılarının bir örneği olarak ele alınabilir.

6. Dr. Hatice El-Hadîsî

Modern dönem Arap dilbilimi çalışmalarına katkı sunan kadın nahiv alimlerinden birisi Iraklı araştırmacı Hatice el-Hadîsî'dir. Hatice el Hadîsî, Arap dilbilgisinin önemli isimlerinden biridir ve Arap dilinde nahiv (gramer) alanında önemli katkılarda bulunmuştur. Arap dilinin yapısını anlama ve açıklamada önemli bir role sahiptir.

Akademisyen ve yazar olan Hatice el-Hadîsî, başta nahiv ilmi üzere olmak üzere Arap dili ve belâgatı ve sarf alanlarında da uzmanlaşmıştır. O, üniversite döneminden itibaren dil sahasında önemli bir konuma sahip olan Sîbeveyhî ve eserleri üzerine araştırmalar yapmış ve dilbilim alanında pek çok eser ortaya koymuştur.

Arap dili ve belâgatı alanlarında ihtisas yapmış bir akademisyen olan el-Hadîsî, 1935 senesinde Basra'da doğmuştur. Basra Arap dili nahiv ekollerinin en önemlilerinden birinin neşet ettiği şehirdir. Aynı zamanda burası Irak'ın ilim ve düşünce merkezidir. "Hadîsî" lakabıyla tanınması ise, ailesinin Irak'ın batısında yer alan Hadise şehrinde ikamet etmelerinden ötürüdür.⁴⁵ Hatice el-Hadîsî'nin nesebi Ehl-i beyt olan Seyyid İmam Hüseyin'e (r.a.) dayanan soylu Arap ailesine bağlanmaktadır. Babası Seyyid Abdurrezzak Abdulkadir, ilme oldukça önem vermekteydi. Büyük oğlu Abdulcelil'i lise eğitimini tamamlaması ve sonrasında hukuk fakültesini okumak üzere Basra merkezine göndermiştir.⁴⁶ Daha sonrasında, Hadîsî'nin abisi olan Abdulcelîl, Hatice el-Hadîsî'ye ilim sevgisi ve kültür konularında müspet anlamda tesir etmiş, çalışma ve araştırmada belli bir aşamaya gelmesine katkıda bulunmakla beraber onu ilim yolunda her daim desteklemiştir.

Hatice el-Hadîsî ilk ve orta eğitimini yine doğduğu şehir olan Basra'da tamamlamıştır. Lisans eğitimine Bağdat Üniversitesi Edebiyat ve İlimleri fakültesinin Arap Dili kısmına 1956'da başladı. Buradan yüksek bir dereceyle mezun oldu.⁴⁷ Hemen akabinde Irak Milli Eğitim Bakanlığında beş yılı aşkın bir süre öğretmenlik vazifesinde bulundu. Daha sonra Mısır'daki Kahire Üniversitesi Edebiyat fakültesinde lisansüstü eğitimine başladı. 1961 senesinde "Ebniyetu's-sarf fî kitâbi Sîbeveyh" teziyle iyi bir dereceyle yüksek lisansını tamamladı. Hazırladığı tez, sarf ilmi hakkındaydı.⁴⁸ Daha sonrasında aynı şekilde 1964 yılında Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde "Ebû Hayyân en-Nahvî" adlı teziyle doktorasını tamamlamıştır.⁴⁹ Hadîsî, bu çalışmasını 1966/1385 yılında Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Dr. Şevkî Dayf'ın danışmanlığında doktora tezi olarak sunmuş, akabinde müstakil bir eser hâline getirmiştir.⁵⁰

⁴⁴ Yûsuf Ya'kub Miskûnî, *min Abkariyyât Nisâi'l-Karni't-Tâsi'i Aşera: Dirâsâtun Edebiyyetun min Vahyi'l-Mâdî li'ş-şâirâti'l-Edebiyyât: es-Seyyide Âişe Teymûriyye ve's-Seyyide Verde el-Yâzicî ve's-Seyyide Zeynep Fevvâz el-Âmiliyye mea Mukaddimeti an Meâneti'l-Mer'ati fî Hayâti'l-İctimâiyye* (Bağdat: Matbaatu'l-Ma'rife, 1947), 148.

⁴⁵ Emel Salih Mehdî, *Hatice el-Hadîsî ve cuhûduha en-nahviyye* (Tikrît: Tikrît Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 2-8.

⁴⁶ Mehdî, *Hatice el-Hadîsî ve cuhûduha en-nahviyye*, 9.

⁴⁷ Wiam Şakir Ğanî, *Hatice el-Hadîsî ve Devruhâ'l-İlmî fî'l-İrak* (Bağdat: Mecelletü'Âdâb, 2022), 235.

⁴⁸ Ğanî, *Hatice el-Hadîsî ve Devruhâ'l-İlmî fî'l-İrak*, 238.

⁴⁹ Mehdî, *Hatice el-Hadîsî ve cuhûduha en-nahviyye*, 9-10.

⁵⁰ Ebû Hayyân en-Nahvî, *Hatice el-Hadîsî* (Bağdat: Mektebetü'n-Nahda, 1966/1385), 3-29.

Dr. Hatice El Hadisi, 1961 yılında Bağdat Üniversitesi'nin Eğitim fakültesinde asistan olarak görev almış, 1963'ten itibaren de aynı üniversitede ders vermeye başlamıştır. Bir dönem Bağdat Üniversitesi'nin İlahiyat fakültesinde dekan yardımcılığı görevini, daha sonra da kızlar bölümünün dekanlığını üstlenmiştir. Akademik hayatında birçok yerel ve uluslararası ilmi toplantılara katılmış, nahiv, sarf ve belâgat vb. alanlarda çeşitli makaleler ve çalışmalar yayınlamış ayrıca çok sayıda da tez yönetmiştir. Bunun yanında Bağdat Üniversitesi'nde, Vakıflar Bakanlığında ve Kültür ve Basın Bakanlığında uzmanlık dalı olan nahiv ve sarf alanlarında birçok araştırma ve çalışmayı düzenlediği ve yönettiği belirtilmektedir. 1989 yılında "Irak Alimlere Saygı Heyeti" tarafından cesaret ödülüne layık görülmüştür. Hatice el-Hadisî, 9 Mart 2018 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Nahiv alanında çalışma yapan birçok kurum ve kuruluş tarafından anısına çeşitli çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir.⁵¹

Akademisyenliğin yanı sıra adından çokça bahsettiren bir yazar ve muhakkik olan Dr. Hatice Abdurrezzek el-Hadisî'nin başta Nahiv ilmi olmak üzere yaklaşık yirmi eseri bulunmaktadır. Bunların en tanınanları şunlardır:

1. Ebniyetü's Sarf fi Kitabi Sibeveyh
2. Ebu Hayyân en-Nahvî
3. Kitâbu Sibeveyh ve Şurûhuh
4. eş-Şâhid ve Usûlü'n-Nahv fi Kitâbi Sibeveyh
5. Sibeveyh Hayâtuhû ve Kitâbuh
6. Dirâsâtun fi Kitâbi Sibeveyh (Sibeveyh'in el-Kitab'ı Üzerine Araştırmalar)
7. Bağdad ve'd-Dersu'n-Nahv
8. el-Mubberred Sîretuhû ve Muellefâtuh
9. el-Buhela li Hatib el-Bağdadî (Bir tahkik çalışması olup eşi Ahmet Matlub ve Ahmet Naci el -Kaysi ile ortak çalışmalarıdır.)
10. el-Burhanu'l -Kaşif An İcazil Kur'an i Zemlekânî (Bir tahkik çalışması olup eşi Ahmet Matlub ile yazmıştır).
11. et -Tibyân fi Ulumi'l -Beyân li Zemlekânî (Bir tahkik çalışması olup eşi Ahmet Matlub ile yazmıştır). (Bir tahkik çalışması olup eşi Ahmet Matlub ile yazmıştır).
12. Tuhfetul Erib Bima Fi'l Kur'ân min Garib
13. Et Temam fi Tefsiri Eşar Hezil Mimma Eğfelehu Ebu Said Es Sukri Li İbn Cinni
14. el-Ceman Fi Teşbihati'l Kur'ân li İbn Nakiya el-Bağdadî (Bir tahkik çalışması olup eşi Ahmet Matlub ile yazmıştır).
15. Dirasat Fi Kitabi Sibeveyh ..."52

Tüm hayatını dil çalışmalarına adanmış Hatice el-Hadisî, kendinden önce yapılan çalışmaları aktarmış, kendine özel fikirleri de açıklamaktan geri kalmamıştır. Onun çalışma alanlarının yoğunluğu, Sibeveyhi'ye dönük olması ve zaman zaman betimsel bir tutum sergilemesi Basra ekolüne daha yakın durduğunu akla getirmektedir. Bununla birlikte Kûfe ekolüne ait birtakım yaklaşımları daha makul ve tutarlı bulduğu da olmuştur. Nitekim kıyâs konusunda Kûfe ekolünün görüşlerini benimsemiş ve tıpkı onlar gibi kıyâs kullanmakta herhangi bir sakınca görmemiştir.⁵³

Hadîsî'ye göre mezhep kelimesi nahiv ilmine delalet etmektedir. Medrese kelimesi ise nahvi ortaya koyan, bu hususta araştırma yapan, kendine has belli bir metot oluşturan, usul ortaya koyan ve uygulayan bu grubu benimseyen nahiv topluluğunu ifade etmektedir.

Hatice el Hadisi, Arap dilindeki gramer alanına olan etkisiyle özellikle Arap gramercileri ve dilbilimcileri arasında önemli bir figürdür. Hatice el Hadisi, Arap dilinin dilbilgisel yapısını anlama ve

⁵¹ Ğanî, *Hatice el-Hadisî ve Devruhâ'l- 'İlmî fi'l-Irak*, 5.

⁵² Sa'dun Reîs, *el-Udebau'l- Irakıyyunel-muâsirûn ve intâcuhum* (Bağdat: y.y., 1965), 35.

⁵³ Hatice el-Hadisî, *el-Medârisu'n-nahviyye* (Ürdün: Dâru'l Emel, 1422/2001), 364; Hatice el-Hadisî, *Ebniyetü's-sarf fi kitâbi Sibeveyh* (Bağdat: Mektebet'n-Nahda, 1965), 15-19.; ayrıca bk. Toz, Elif, *Bir Dilci Olarak Hatice El-Hadisî* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 43-44.

inceleme konusundaki katkılarıyla bilinir. Kendisi, Arap dilinin yapısal özelliklerini ve gramerini derinlemesine inceleyerek Arap dilbilgisine önemli katkılarda bulunmuştur.

Hatice el Hadisi'nin çalışmaları, Arap dilindeki cinsiyet, çekimlenme, zaman, kişi, kip gibi gramer konularında kapsamlı analizler içermektedir. Bu analizler, Arap dilinin karmaşıklıklarını ve yapısal özelliklerini daha iyi anlamak için temel oluşturmuştur.

Aynı zamanda Hatice el Hadisi'nin yazdığı eserler, Arap dilbilgisini öğreten ve anlatan kaynaklar arasında kabul görmüş, dilbilimciler ve öğrenciler için önemli bir başvuru kaynağı haline gelmiştir.

Hatice el Hadisi'nin Nahiv ilmine (Arap dilbilgisi) katkısı, özellikle Arap gramercileri ve dilbilimcileri tarafından takdir edilen önemli bir alanı içerir. Hatice el Hadisi, Arap dilinin dilbilgisel yapısını daha iyi anlamak ve incelemek amacıyla çeşitli yazılar yazmış ve bu yazılar Nahiv ilminin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Yazdığı eserler, Arap dilbilgisini anlatan ve öğreten kaynaklar arasında önemli bir yere sahiptir. Bu eserler, Nahiv ilmi öğrencileri için önemli bir başvuru kaynağıdır.

Sonuç

Dil bilimi, insanlığın iletişimini sağlama, anlama, çözme, dillerin yapısını inceleme ve kültürel bağlamda dilin rolünü ortaya koyma açısından önemli bir alana sahiptir. Bu durum, nahiv ilmi için de aynı ehemmiyete haizdir. Tarihsel olarak, bu alandaki katkıların büyük bir kısmı erkek alimlere atfedilmiştir.

İslam tarihinin ilk dönemlerinde bu ilmin kurucusu kabul edilen Sibeveyhî'den itibaren nahiv ilminin öğrenilmesi ve öğretilmesinde erkek hakimiyetinin olduğunu, ancak dil ekollerinin zaman içinde gelişmesiyle ilk başlarda az da olsa kadın alimlerin görüldüğünü ve günümüze yaklaştıkça gerek sayı gerekse etki olarak bu sahada daha fazla rol oynamaya başladıklarını görüyoruz. Bu alandaki kadın araştırmacılar, dilin yapısı, tarihi ve kullanımı hakkında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onların çalışmaları, Arap dünyasında ve diğer sistemlerde Arapça öğrenme ve öğretme pratiği üzerinde olumlu etkiler oluşturmuştur.

Ne var ki, kadın alimler, nahiv ilminin öğreniminden ziyade telifi hususunda erkeklerin gölgesinde kalmış, yazdıkları eserlerin birçoğu maalesef günümüze ulaşmamıştır. Bunun sebepleri arasında, toplumda erkeğin ön plana çıkması, diğer taraftan savaş ve felaketler dolayısıyla ilmi ve edebi eserlerin yok olması ve çok azının günümüze kadar ulaşması da gösterilebilir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen diğer tüm İslamî ilimlerde olduğu gibi nahiv ilminde de -az da olsa- kadın alimlerin varlığını ve etkisini görebilmekteyiz.

Nahiv ilminin zenginleşmesinde kadın alimlerin katkıları inkâr edilemez. Tarihsel olarak, Arap dünyasında birçok kadın alim, dilbilgisi, edebiyat, tefsir, hadis ve diğer alanlarda önemli çalışmalar yapmıştır. Kadın alimler, Arap dilinin yapısını ve kullanımını inceleyerek gramer konusunda değerli katkılar sağlamış, dilin kurallarını ve yapılarını anlamak, Arapça metinlerin doğru şekilde anlaşılmasını ve yorumlanmasını sağlamak adına büyük bir çaba göstermişlerdir. Nahiv ilmi alanındaki çalışmalarıyla kadın alimler, Arap dünyasındaki dilbilimsel düşünceyi etkilemiş ve ilerletmişlerdir. Bu çalışmalar, dilin doğru kullanımı ve anlaşılmasına katkıda bulunarak Arapça'nın gelişimine önemli bir ivme sağlamıştır. Kadın alimlerin Arap dilinin grameri üzerine yaptığı çalışmalar, bu alandaki bilgi ve anlayışı zenginleştirmiş aynı zamanda Arap dilinin derinlemesine anlaşılmasına ve dilbilim çalışmalarına önemli bir perspektif katmıştır.

Sonuç olarak, kadın nahiv alimleri, dilin önemli savunucularıdır ve Arapçanın öğrenilmesi ve öğretilmesi konusunda kilit bir rol oynamışlardır. Onların çalışmaları, dilin güzelliklerini daha geniş bir kitleye ulaştırırken, kültürel anlayışı da artırmış daha da önemlisi İslam dinin de kadına verilen önemin bir göstergesi olmuştur.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedirler.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.
- 3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedirler.

Kaynakça

- Abbâs, İhsân. *Târihu Edeb el-Endelüsî*. Beyrut: Dâru'l-Sekâfe, 1960.
- Arlı Çil, Dilek. "Heidegger'de Varlık ve Dil". *Özne dergisi* Heidegger Özel Sayısı (2012), 69-75.
- Bahbûh, Zeynep. *Zeynep Fevvâz er-Râidetu min A'lam'in-Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîse*. Dimeşk: Menşuratu Vizaratu's-Sikâfe, 2000.
- Booth, Marilyn. *Classes of Ladies of Cloistered Spaces: Writing Feminist History Through Biography in fin-de-siècle Egypt*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015.
- Brockelmann, Susanne. *Wir Sind die Halfte der Welt: Zaynab Fawwaz (1860-1914) un Malak Hifni Nasif (1886-1918)-zwei Publizistinnen der Frühen Agyptischen Frauenbewegung*, Orient Institut. Beyrut: y.y., 2004.
- Buseyne, Şa'ban. *Mietu Âmin min'er-Rivâyâti'n-Nisâiyyeti'l-Arabiyye*. Beyrût: Dâru'l-Âdâb, 1899/ 1999.
- Duran, Sultan. *Zeynep Fevvâz ve "Er-Resâilu'z-Zeynepiyye" Adlı Eserinde Kadının Eğitim Sorunu*. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Emîn, Hüseyin. *Mustadrakat A'yan el-Şi'a*. Beyrut: Dar al-Taa'aruf lil-Matbu'at, 1992.
- Fahreddîn, Rızâeddîn. *Meşhur Hatunlar*. Sad. Ahmet Acarlıoğlu. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.
- Gürbüz Duran, Sultan. "Zeynep Fevvâz Hayatı, Çalışmaları ve Modern Arap Edebiyatına Etkileri". *Doğu Araştırmaları Dergisi* 2/26 (2022), 121-142.
- Hadîsî, Hatice. *Ebniyetu's-şarfî kitâbi Sibeveyh*. Bağdat: Mektebet'n-Nahda, 1965/1385.
- Hadîsî, Hatice. *Ebû Hayyân en-Nahvî*. Bağdat: Mektebetü'n-Nahda, 1966/1385.
- Hasan, Abbas. *en-Nahvu'l-Vâfi*. Mısır: y.y., 1975.
- Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh b. Abdillâh el-Ezdî. *Cezvetü'l-Muktebes fi Zikr-i Vülâti'l-Endelüs*. Kâhire: Dâru'l-Mısriyye, 1966.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Uyûnu'l-Ahbâr*. Mısır: y.y., 1963.
- İshakoğlu, Ömer. "19. Yüzyıl Nahda Hareketinde Kadın Yazarların Rolü ve Zeynep Fevvâz". *Şarkiyat Mecmuası* 21 (Haziran 2012), 48.
- Kadâmî, Abdullâh Muhammed. *el-Meratü ve'l-Lüga*. Kazablanka: Arap Kültür Merkezi, 2001.
- Kafes, Mahmut. "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi". *Selçuk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1994-1995), 101-116.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *A'lâmu'n-Nisâ fi Âlemi'l-Arab ve'l-İslâm, Müessesetu'r-Risâle*. Beyrut: y.y., ts.
- Mehdî, Emel Salih. *Hatîce el-Hadîsî ve cuhûduha en-nahviyye*. Tikrit: Tikrit Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Miskûnî, Yûsuf Ya'kub. *min Abkariyyât Nisâi'l-Karni't-Tâsi'i Aşera: Dirâsâtun Edebiyyetun min Vahyi'l-Mâdî li-ş-şâirâti'l-Edebiyyât: es-Seyyide Âişe Teymûriyye ve's-Seyyide Verde el-Yâzicî ve's-Seyyide Zeynep Fevvâz el-Âmiliyye mea Mukaddimeti an Meâneti'l-Mer'ati fi Hayâti'l-İctimâiyye*. Bağdat: Matbaatu'l-Ma'rife, 1947.
- Nemnem, Hilmi. *Er-Râidetu'l-Mechûle Zeynep Fevvâz*. Kahire: Dâru'n-Nahâr, 1998.
- Reîs, Sa'dun. *el-Udebau'l- Irakiyyunel-muâsirûn ve intâcuhum*. Bağdat: y.y., 1965.
- Shaibani, Hüseyin Gleib. *The Impact of Women on the Scientific Movement in Karbala in the Thirteenth and Fourteenth Hijri Centuries*. Sunna: y.y., 2020.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-Nahv ve Tarihu Eşheri'n-Nuhat*. Mısır: Daru'lMaarif, 1995.
- Toz, Elif. *Bir Dilci Olarak Hatice El-Hadîsî*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- TYB, Türkiye Yazarlar Birliği. "Batının müslüman kadın imajının karşısında Kurtubalı Lubna". Erişim 16 Aralık 2023. <https://www.tyb.org>.
- Ülgen, Emrullah. *Kur'an'ın Yorumlanmasında İ'râbın Rolü*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemu'l-Udebâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1400/1980.
- Yıldız, Şevket. *Kurtuba VIII-XIII. Yüzyıllar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Zirikî, Hayruddîn. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 2002.
- Zübeyrî, Velid Ahmed el-Hüseyin. *el-Mevsûatu'l-Müyesserâ fi Terâcim Eimmeti't-Tefsîr ve'l-Kirâe ve'n-Nahv ve'l-Luğa*. Leeds: Mecelletu'l-Hikme, 1865/2003.